

Вознюк О.В., Дубасенюк О.А. *Особистісні детермінанти обдарованості // Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару "Структура обдарованості у віковому вимірі", 20 жовтня 2010 р. – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2010. – С. 45-58.*

ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОБДАРОВАНОСТІ

Вознюк Олександр Васильович,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Дубасенюк Олександра Антонівна,
доктор педагогічних наук, професор
Житомирський державний університет імені Івана Франка,

Исследуются личностные детерминанты одаренности, на основе которых одаренность получает соответствующую реализацию. Анализируются личностные аспекты актуализации одаренности – самотрансцендентность, самодетерминация, творческая активность, сверхсознание.

The personality determinants of giftedness on the basis of which the giftedness gets the proper realization are researched. The personalities aspects of actualization of giftedness such as self-transcendence, self-determinism, creative activity, super-consciousness are analyzed.

Досліджуються особистісні детермінанти обдарованості, на основі яких обдарованості отримує відповідну реалізацію. Аналізується особистісні аспекти актуалізації обдарованості – самотрансцендентність, самодетермінація, творча активність, надсвідомість.

Будь-яка дитина певною мірою є генієм, як і будь-який геній певною мірою є дитиною
А. Шопенгауер

Вища та загальноосвітня українська школа має забезпечувати розвиток особистості як найвищої цінності суспільства на основі реалізації її здібностей, обдарованості і талантів. В Україні прийнято низку законів і програм, орієнтованих на підтримку обдарованої молоді, що, у свою чергу, зумовлює поглиблення дослідження проблеми обдарованості. Це знаходить втілення у таких дослідницьких напрямках, як: сфера дослідження індивідуальних відмінностей (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов та ін.); вивчення наукових підходів до розуміння психологічних основ та структури обдарованості (Дж. Гілфорд, В. Сієрвальд, К. Перлет, Б.Ф. Скіннер, К. Тейлор, П. Торранс та ін. – у закордонних джерелах; О.Є. Антонова, Н.С. Лейтес, О.М. Матюшкін, В.О. Моляко, Б.Д. Шадріков та ін. – у вітчизняних джерелах); психологічні концепції інтелекту і творчості (Г.Ю. Айзенк, Дж. Гілфорд, Р. Стернберг, К. Хеллер, М.Л. Смульсон, Д.В. Ушаков та ін.); формування та розвиток інтелектуально-творчого потенціалу особистості (Д.Б. Богоявленська, В.Н. Дружинін, О.І. Кульчицька, С.Д. Максименко, О.М. Матюшкін, В.О. Моляко, М.М. Поташник, С.О. Сисоєва та ін.); диференціація видів та сфер обдарованості (С.У. Гончаренко, Г.В. Бурменська, Ю.З. Гільбух, М.М. Гнатко, В.М. Слуцький та ін.); генеза, виявлення та розвиток обдарованості на різних вікових етапах (А.В. Брушлінський, Ю.З. Гільбух, В.В. Давидов, Б.Д. Ельконін, В.А. Крутький, О.І. Кульчицька, В.Ф. Паламарчук, Б.М. Теплов та ін.).

Як засвідчує аналіз проблеми обдарованості, вона має декілька аспектів, пов'язаних із такими дослідницькими завданнями, як: 1) визначення поняття “обдарованість” та з'ясування її феноменологічних ознак; 2) психологічний інструментарій виявлення обдарованих дітей; 3) психолого-педагогічна підтримка та супровід обдарованих дітей, що має забезпечити їх самоактуалізацію; 4) місце обдарованої особистості у суспільстві; 5) аналіз обдарованості як специфічного “виміру” людської істоти у межах дихотомії “природне-штучне”, який має визначити, чи є обдарованість переважно преформованим, генетично зумовленим явищем, чи вона може формуватися; 6) розробка психолого-педагогічного напрямку у навчанні та вихованні дитини, що забезпечує розвиток “стану” обдарованості, якщо останню дійсно можна формувати; та ін.

Особливо важливим є дослідження особистісних детермінант обдарованості, оскільки саме на основі особистісного самосвідомого начала людини стан обдарованості отримує відповідну реалізацію. Саме в цьому і полягає **завдання** нашої статті.

Поняття “особистість” використовується у науковій літературі в багатьох значеннях, а сама особистість є найбільш складним предметом дослідження стосовно з'ясування її сутності. Загалом, можна говорити про розробку теорії особистості у працях таких вітчизняних науковців, як І.М. Сеченов, К.Д. Ушинський, О.О. Потебня, І.П. Павлов, М.М. Ланге, І.Ф. Сікорський, В.М. Бехтерев, О.Ф. Лазурський, Л.С. Виготський, О.Р. Лурія, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв, П.Я. Гальперін, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, О.М. Ткаченко, В.А. Роменець, В.В. Рибалка та ін.

Аналіз проблеми дослідження дозволяє диференціювати такі провідні теорії особистості та теоретичні напрями її дослідження, як: аналітична психологія (К. Юнг); антипсихіатрія (Р. Леїнг); антропологічна теорія (Ч. Ломброзо); біхевіоральні теорії особистості (Дж. Б. Уотсон, Б. Скіннер та ін.); гештальттерапія (Ф. Перлз); гуманістична психологія (К. Роджерс); гуманістичний психоаналіз Е. Фромма; диспозиційна теорія особистості (Г. Оллпорт); індивідуальна психологія (А. Адлер); релігійний екзистенціалізм (Г. Марсель); конституціональні теорії особистості (Е. Кречмер, В. Шелдон, К. Конрад та ін.); концепція синтетичного людинознавства (Б.Г. Ананьєв); культурно-історична теорія (Л.С. Виготський); логотерапія (В. Франкл); марксистські теорії особистості; міжособова теорія психіатрії (Г. Салліван); неофрейдизм (К. Хорні); онтопсихологія (А. Менегетті); оргонна психотерапія (В. Райх); персоналістична психологія (В. Штерн); персонологія (Г. Меррей); розуміюча психологія (Е. Шпрангер); теорія психологічного поля (К. Левін) психоаналіз (З. Фрейд); психодрама (Я. Морено); психологія відносин (В.М. Мясіщев); психологія поведінки (П. Жане); психологія свідомості (У. Джеймс); п'ятифакторна модель особистості (П. Коста, Р. Мак-Кра та ін.); рефлексологічна теорія (В.М. Бехтерєв); система дзен-буддизму; соціально-когнітивна теорія (А. Бандура); структурний психоаналіз (Ж. Лакан); теорія діяльності (О.М. Леонтьєв); теорія інтегральної індивідуальності (В.С. Мерлін); теорія особистісних конструктів (Дж. Келлі); теорія первинної травми (О. Ранк); системно-рольова теорія (Т. Парсонс та ін.); теорія самоактуалізації (А. Маслоу); теорія соціального наочіння (Дж. Роттер); теорія всебічно розвиненої, щасливої особистості (В.О. Сухомлинський); динамічно-функціональна психологічна теорія особистості (К.К. Платонов); соціально-психологічна теорія особистості (І.Д. Бех, А.В. Петровський та ін.); теорія колективного виховання особистості (А.С. Макаренко); теорія виховання творчої особистості (О.В. Губенко, В.О. Моляко, О.І. Кульчицька та ін.); модель інкультурації (Ж. Баос, В. Маліновський та ін.); концепції “соціального наочіння” (Дж. Г. Доллард, Б. Скіннер, Р. Уолтерс та ін.); “міжособистісної комунікації” (Ч.Х. Кулі, Дж. П. Мід та ін.); морального зростання (Л. Колберг); моністична теорія багатовимірного розвитку особистості (В.Ф. Моргун); педагогіка добра і культури (І.А. Зязюн); генетико-психологічна теорія особистості (С.Д. Максименко); континуально-ієрархічна концепція особистості професіонала (О.П. Саннікова); раціогуманістична психологія (Г.О. Балл та ін.), культурно-психологічна синтетична концепція особистості (В.В. Рибалка); теорія установки (Д.Н. Узнадзе); трансакційний аналіз (Е. Берн); трансперсональна психологія (С. Гроф); факторні теорії особистості (Г. Айзенк, Дж. Гілфорд, Р. Кеттелл, Р. Норман, Л. Голдберг та ін.); філософський-психологічна концепція (С.Л. Рубінштейн); християнський персоналізм (Е. Муньє); екзистенціальна психологія особистості; епігенетична теорія (Е. Еріксон); естетико-філософська концепція особистості (М.М. Бахтін); концепція життєтворчості (Л.В. Сохань); “активаційна” концепція (Д. Фіське і С. Мадді); “біосферна” концепція (А. Анг'ял); концепція “духовної людини” (Ж. Ньюттен); “мотиваційна” концепція (Д. Мак-Клелланд); організмична концепція (К. Гольдштейн); психосинтез (Р. Ассаджолі) та ін. Можна говорити про різні підходи до класифікації зазначених теорій особистості [1–6].

Зазначимо, що практично будь-який науковець, який вивчає проблеми людини, має звернутися до цього багатогранного й парадоксального феномена, який виявляє розмаїття концептуальних підходів, коли зміст особистості з позиції різних теоретичних уявлень постає наскільки ж різноманітним, настільки і складним [5]. Так, наприклад, Карл Роджерс описував особистість у термінах самості (як організовану, довготривалу сутність, що суб'єктивно сприймається та складає серцевину наших переживань). Гордон Оллпорт визначає особистість як те, що індивідуум являє собою насправді – внутрішнє “щось”, яке детермінує характер взаємодії людини зі світом. У розумінні Еріка Еріксона, індивідуум протягом життя проходить через ряд психосоціальних криз і його особистість є функцією результатів кризи. Джордж Келлі розглядав особистість як властивий кожному індивідууму унікальний спосіб усвідомлення життєвого досвіду. Іншу концепцію пропонує Реймонд Кеттелл, на думку якого ядро особистісної структури утворюється шістьма вихідними властивостями. Альберт Бандура розглядав особистість у вигляді складного паттерна безупинного взаємовпливу індивідуума, поведінки і ситуації.

Однак, більшості теоретичних визначень особистості притаманні деякі загальні риси. Зазвичай підкреслюється значення індивідуальності чи індивідуальних відмінностей. Особистість характеризується такими особливими й унікальними якостями, завдяки яким конкретна людина відрізняється від усіх інших людей.

Особистість також виступає деякою гіпотетичною структурою, чи організацією; відтак, поняття “особистість” є абстракцією, що ґрунтується на висновках, отриманих за допомогою результатів спостереження за поведінкою людини.

Також наголошується на важливості розгляду особистості у співвідношенні з життєвою історією індивідуума чи перспективами його розвитку. Головним при цьому постає те, що особистість – це відносно незмінна і постійна в часі та мінливих ситуаціях; вона забезпечує почуття безперервності в часі і

навколишньому оточенні. У більшості визначень "особистість" представлена тими характеристиками, що "відповідають" за стійкі форми поведінки людини.

Опис повноти особистості людини не можна уявити без таких необхідних і достатніх аспектів, чи принципів, як: 1) особистісне начало, "Я" людини як унікальна і тотожна тільки собі сутність; 2) духовно-етичний аспект людського буття; 3) здатність до внутрішньої мотивації поведінки і діяльності, самодетермінація, свобода, що виявляють такі аспекти, як надситуативність, творчість, психосоціальна неперервність; 4) воля як здатність здійснювати вольове зусилля, саморегуляція, самоконтроль; 5) наявність свідомості, самосвідомості (Я-концепції), рефлексії, самооцінка; 6) властивість мислення; 7) емпатійність як здатність до співпереживання як уміння встати на точку зору іншої людини, яку О.К. Тихоміров називає головною ознакою мудрої людини; 8) здатність до діяльності, вищим проявом якої є творчість.

Крім зазначених аспектів можна виділити й не менш, на перший погляд, суттєві. Це самотрансценденція, формування відносин з Вищою Реальністю; здатність любити, а також рефлексія майбутнього: людина – це істота, яка знає про тимчасове перебування на Землі. Це також здатність до самообмеження як модус духовної особистості (святий – є особою, що себе свідомо обмежує у сфері соціально-матеріальних цінностей і біологічних відправлень свого організму). Це й спрямованість на сакралізацію дійсності ("все дійсне є розумним, все розумне є дійсним" – Гегель; "ми живемо в найкращому зі світів" – Лейбніц), коли "святий молиться у вітваря свого серця, а храмом йому виступає весь Всесвіт" (О.Клеман). Це також положення квантової фізики, відповідно до якого "Я" людини виступає ініціатором (творцем) Всесвіту (квантовий парадокс "Спостерігач" [7]). Це і відповідальність (суттєво, що людина відчуває відповідальність тільки за те, що вона може контролювати і що від неї залежить – інтернальний локус контролю). Одною з основних особливостей особистості є також і її незавершеність [3, с. 5], відкритість новому, континуальність, неперервність, збереження самоідентичності протягом тривалого часу, узгодженість поведінки особистості у часі і в різних ситуаціях, єдність онто- та філогенетичного, синхронічного і діахронічного моментів особистісного розвитку людини.

Важливим аспектом особистості є її абсолютна цінність (І. Кант), а найвищим критерієм цінності особистості можна разом з Кантом вважати "правдивість у внутрішньому визнанні перед самим собою, а також у відношеннях до кожного іншого" [2, с. 390]. Тут особистість постає щирою і відкритою світу сутністю.

Загалом, на думку Л. Хьєлла і Д. Зиглера, теорія особистості має базуватись на таких дихотоміях, що стосуються природи людини, як: свобода – детермінізм; раціональність – ірраціональність; холізм – елементаризм; конституціоналізм – інвайронменталізм; змінюваність – незмінність; суб'єктивність – об'єктивність; проактивність – реактивність; гомеостаз – гетеростаз; пізнавальність – непізнаність [6, с. 40-49].

Розглянуті у діалектичній єдності компоненти особистості, мають системний характер: виходячи із синергетичного підходу, можна говорити про системні властивості цілого, які не притаманні окремим елементам цього цілого. Таким чином, цілісно-когерентний синергетичний ефект поєднання властивостей окремих компонентів живого об'єкту в особистісну цілісність виявляє певну нададитивну, емерджентну властивість, що з'являється немов би нізвідки [1]. З позиції такого розуміння особистості *вона складається із окремих психосоціальних елементів, які, подібно до функціональної системи П.К. Анохіна, утворюють системну емерджентну цілісність – особистість людини.*

Як засвідчує проведений аналіз проблеми особистості, найбільш суттєві системноформувальні її особливості (у контексті обдарованості) пов'язані із принципами **саматрансцендування (надситуативності) і самодетермінації (свободи)**. Крім того, важливим є **принцип становлення та розвитку особистості**.

І. ПРОБЛЕМА САМОТРАНСЦЕНДЕНЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.

Якщо, згідно відомій філософській сентенції, людина є мірою всіх речей, то найвищою цінністю людини є особистість, людське "Я", яке за своїм визначенням розуміється як щось самостійне, відокремлене та ідентичне тільки самому собі й здатне бути вільним, тобто здійснювати вчинки, вільні від детермінізму світу. Тут особистість людини, її "Я", згідно своєму визначенню, постає самодостатньою, самодетермінованою сутністю (що володіє "почуттям неперервної самототожності", за Е. Еріксоном), здатною бути вільною від причинної основи Всесвіту.

Саме свобода людської особистості робить її унікальною й вільною від долі "біологічного робота", програма існування якого встановлюється принципом детермінізму. Отже, "Я" людини є тим, за допомогою чого людина може вільно й автономно приймати рішення та виявляти свою "вільну волю", яка в ідеалі знаходиться вище детермінізму світу.

З іншого боку, "Я" людини є результатом її онто- та філогенетичного розвитку, тому поведінка "Я" повинна обумовлюватися зовнішнім середовищем і випливати з множини життєвих чинників (та їхнього результату – множини психолого-світоглядних установок), що генетично передують цій поведінці, коли людська істота постає у вигляді "біологічного робота". А її "Я" у даному випадку можна визначити як те, що "трапляється" (П.Д. Успенський). Даний висновок підтверджується так званим парадоксом розвитку (виникнення або телеологічним парадоксом), котрий полягає в тому, що якщо щось нове (у нашому випадку – Я) виникає зі старого, то воно вже повинно утримуватися в ньому в потенційно-можливому, віртуальному стані і, тому, не є "радикально" новим у повному сенсі цього слова. У К. Маркса даний парадокс

виявляється в тому, що капітал виникає в обертанні й одночасно не в ньому. У Ч. Дарвіна новий вид виникає зі старого й одночасно не з нього [8, с. 23-25].

Самодетермінація й самототожність людського "Я", особистості людини (яку можна вважати наріжною метою людського розвитку) є чинником, котрий переборює парадокс розвитку; однак процес такого переборення передбачає, що "Я" людини генетично знаходиться поза меж феноменального світу. Ця трансценденція людського "Я" відповідає висновкам деяких науковців, котрі вважають, що джерело особистості варто шукати не стільки усередині об'єкта, скільки в його відношеннях з іншими об'єктами – у навколишньому середовищі. Бути особистістю, як підкреслює В. Франкл, означає бути самотрансцендентним, само відстороненим, бути спрямованим не на себе, а на щось інше. Відтак, самотрансценденцію, якій належить важливе місце як у гуманістичній психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), так і в екзистенціально-гуманістичній філософії (Ж.-П. Сартр), науковці пов'язують із виходом людини за межі свого "Я", з її спрямованістю на інших людей, на певну ідею, справу тощо. На думку А.О. Реана концепція акмеології особистості має базуватися на уявленні про єдність самоактуалізації і самотрансценденції та дії стосовно них принципу "педагогічної доповнюваності" (Г.Г. Гранатов, О.М. Железнякова). Так, А. Маслоу вважав, що самоактуалізація реалізується через захопленість значимою роботою, коли людина виходить за межі її "Я". Подібно до цього В. Франкл розуміє процес само актуалізації через служіння певній справі, через любові до другої людини, а Е. Фромм убачав утвердження власного життя, щастя, розвитку, свободи людини у здатності любити, що дозволяє людині інтегруватися у життєвий контекст іншої особистості.

М.М. Бахтін писав, що людина ніколи не збігається із собою, що істинне життя особистості здійснюється немовби в точці цієї розбіжності. Тут особистість виносить за рамки не тільки індивідуального суб'єкта, але й актуальних зв'язків цього суб'єкта з іншими індивідами, за межі спільної діяльності з ними. Особистість при цьому можна трактувати як сукупність відношень людини до самої себе як деякого "іншого". Парадокс відстороненості "Я" від світу (який виявляється у ставленні Я до світу як до об'єкта своєї активності) можна проілюструвати словами С.Л. Рубінштейна, який писав, що у людини, яка включена у ситуацію, є дещо таке, що виводить її за межі ситуації, в яку вона включена; становлення є знаходженням у ситуації, потім вихід за межі цієї ситуації у свідомості та дії.

У цьому контексті важливими є розробки М.К. Мамардашвілі, згідно якому організація людини як "існуючої істоти" здійснюється за допомогою постійного усвідомлення себе в актах мислення" або в стані "трансцендентальної свідомості". Перефразовуючи думку Р. Декарта про те, що для відтворення буття потрібно удвічі більше зусиль, ніж для його творіння, М.К. Мамардашвілі стверджує, що онтологічна будова буття відтворює себе лише з включенням нашого зусилля, а "особистісні підстави" думок людей можуть бути охарактеризовані через приналежність іншому простору і часу, коли моральність повинна мати де факто деякі абсолютні підстави позачасового. У такому контексті трансцендування передбачає вихід людини за дану їй стихійно і натурально ситуацію, за природні якості людини, здатність співвіднести себе з чимось, що не покладається у природі. Як вважав М.К. Мамардашвілі, трансцендування дозволяє виходити за рамки і межі будь-якої культури, ідеології, суспільства і знаходити підстави свого буття незалежно від їх часових змін. Провідними принципами трансцендування тут вважаються "принципи трьох К": а) декартівський принцип *cogito* – будь-які події відбуваються не без участі свідомості; б) кантівський принцип, що постулював право людини на свідомість – особливі умоглядні об'єкти, що дають можливість здійснити акт пізнання або моральної оцінки; в) принцип Кафки, що передбачає ситуацію абсурду і що примушує людину виходити з неї, шукати смисли.

З погляду М.К. Мамардашвілі, трансцендування – це "нескінченна форма всякої актуальності", це свобода самоздійснення. Остання як принципова умова трансцендування не є вибором, дана свобода є рухом, шляхом людини до самої себе. У Дж. Бруннера у "*Психології пізнання*" маємо дещо подібне, оскільки тут підіймається питання про те, що в людині є власне людським?, як вона придбала це людське?, як можна підсилити в неї цю людську суть?)

Парадокс відстороненості "Я" від світу виявляється і в площині аналізу концепції надситуативної активності В.А. Петровського, який виокремлює два аспекти життєвої активності людини – адаптивної та неадаптивної. При цьому адаптивна активність полягає в пристосуванні до ситуації (вона близька до потребового рівня детермінації поведінки та діяльності). Що ж стосується неадаптивної активності (трансфінитності), то вона пов'язана з впливом суб'єкта на ситуацію (принцип самодетермінації), де людина виявляється носієм "вільної причинності".

М.М. Заброцький зазначає, що наше свідоме "я" у більшості випадків занурене у неперервний потік змістів свідомості, воно "зникає", коли ми засинаємо, знаходимося під дією наркозу чи непритомні, і знову "виникає", коли ми приходимо до тями. Усе це заставляє припустити, що за цим свідомим "я" є якийсь постійний центр, з якого воно "повертається" у поле свідомості, тобто припустити існування справжнього "Я" (внутрішнього, духовного, трансцендентного за межі свідомості та розуму); релігії, філософські системи, кращі досягнення митців, – усе це пошуки символів трансцендентного та форм його збереження.

З ідеєю трансцендування, "виходу за межі" початкового рівня перетворення конкретної ситуації (Е. Фромм, К. Лешлі, М. Бубер, Д.Б. Богоявленська, Д.Н. Завалішина, А. М. Матюшкін, Ю.М. Кулюткін, Р.С. Сухобська, Я.О. Пономарьов) пов'язані певні теоретичні передумови виділення надситуативної проблемності у вирішуваній педагогічній (та будь-якої життєвої) ситуації. Поширеною формою "виходу за

межі" в будь-якому продуктивному розумовому процесі виступає встановлення нових зв'язків і формування узагальнень, які дозволяють створити більш довершений спосіб дії. Як наслідок, продуктивний процес стає багатовимірним, гнучким.

II. ПРОБЛЕМА САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ТА ВІЛЬНОЇ ВОЛІ ОСОБИСТОСТІ.

Самодетермінація особистості на рівні відповідних психологічних механізмів пов'язана із так званою **внутрішньою мотивацією поведінки людини**. Як відомо, мета як компонент педагогічної системи тісно пов'язана з мотивацією особистості в процесі навчальної діяльності. Мотиви залежать від потреб особистості і рушійних сил, що визначають поведінку людини. Механізм кристалізації мотивації пов'язується із закріпленням ефективних стратегій, які виробляються у процесі взаємодії соціальних, ситуативних і внутрішніх особистісних чинників, та перенесенням їх на інші види діяльності й у внутрішній план свідомості.

Найбільш складним у розумінні механізмів формування мотивації поведінки людини є процес переходу зовнішніх чинників мотивації у внутрішні, що на рівні синергетичної методології розуміється як взаємообмін системи та її середовища енергією та інформацією. У цілому, процес переходу від зовнішнього до внутрішнього регулювання поведінки виявляється проблематичним, тобто незрозумілим є те, яким чином зовнішня детермінація людської поведінки формує внутрішню детермінацію і поступово починає замінюватися нею, яким чином дитина, спочатку цілком залежна від зовнішнього середовища свого існування (принцип соціальної адаптації), кристалізує принцип внутрішньої мотиваційної детермінації (тобто у певному розумінні звільняється від зовнішніх впливів, переборює механізми стихійної поведінкової орієнтації).

Беручи до уваги структуру детермінації діяльності (потребова та ціннісна), можна виділити два рівні розвитку внутрішньої мотивації – ситуативний (що випливає із актуальних потреб людини) та ціннісний.

На ціннісному рівні внутрішня мотивація проявляється як особистісне новоутворення, вона є ознакою ціннісної детермінації життєдіяльності. Аналізуючи концепцію надситуативної активності В.А. Петровського, можна дійти висновку, що активна неадаптивність (надситуативність) є суттєвим показником розвитку внутрішньої мотивації на ціннісному рівні. Цей висновок випливає з точки зору, згідно з якою виокремлюються два види активності – адаптивна та неадаптивна. Адаптивна стратегія полягає в пристосуванні до ситуації та близька до потребового рівня детермінації діяльності. Неадаптивна ж активність переносить акцент на вплив суб'єкта на ситуацію та її зміну. Так, В.А. Петровський стверджує, що у фактах активно-неадаптивного виходу людини за межі відомого і заданого проявляється, на нашу думку, власне суб'єктність, тенденція людини діяти в напрямі самовипробування, оцінки себе як носія "вільної причинності. Надситуативний мотив В.А. Петровський характеризує спонуканими, які є надлишковими з точки зору задоволення потреб і які можуть навіть знаходитися на протилежному їм полюсі, коли прийняття надситуативної мети не випливає з безпосередніх вимог ситуації. Однак саме ці характеристики (вихід за межі потребово-ситуативної детермінації) й описують розвиток внутрішньої мотивації на ціннісному рівні.

Тісно пов'язаним з внутрішньою мотивацією та надситуативною активністю є феномен творчої діяльності. Д.Б. Богоявленська виявила особливу творчу активність, яка не стимулюється ні зовнішніми чинниками, ані впливом внутрішніх оцінок, але характеризується виходом за межі заданої мети та високим рівнем творчості. Слід зазначити, що у контексті синергетики мотиваційні механізми також виявляються пов'язаними із творчою активністю особистості.

Таким чином, формування внутрішньої мотивації до певного виду діяльності випливає з розвитку творчої складової виховання, коли сприяння формуванню творчої особистості з позиції викладеного вище постає головним моментом у кристалізації внутрішньої мотивації поведінки людини.

Творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування, тобто творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності", як вміння бачити ціле раніше за частини (гештальтосвіта), переходити за межі "безпосередньої даності" та маніпулювати категоріями потенційно-можливого, віртуального (опанувати механізмами цілепокладання). Відтак, саме творчість постає наріжним чинником реалізації особистості людини, здатної до активної поведінки та самодетермінації (це "креативне Я" А. Адлера): як писав А.Ф. Лосєв, особистість завжди і незмінно мислиться такою, яка впливає і діє.

III. ПРИНЦИП СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.

Як свідчить аналіз наукових джерел, півкулі головного мозку людини (які постають найбільш евристичним аналітичним засобом розв'язання задач нашого дослідження) можна розглядати психофізіологічним фокусом людського організму, оскільки з їх функціями прямо або побічно пов'язані такі аспекти людської істоти, як механізми цілеутворення і пошуку (вибору) способів досягнення мети, енергетична й інформаційна регуляція поведінки, емпатія і рефлексія, екстраверсія й інтроверсія, довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша і друга сигнальні системи, сила і слабкість нервових процесів, їх лабільність і інертність, збудження і гальмування, Я і не-Я, ерготропні і трофотропні функції організму, симпатична і парасимпатична гілки вегетативної нервової системи, фази сну (права півкуля активна у фазі швидкого сну, а ліва – повільного), вольовим та пасивно-сугестивним станами, позитивним і негативним зворотнім зв'язком та ін. Автоматична мимовільна дія включається в правопівкульову, а неавтоматична, довільна – лівопівкульову сфери психічної активності. Права півкуля як субстрат

підсвідомого орієнтується на високочастотні інформаційні сигнали (емпірика, циклотимність, високоемоційні реакції), ліва як субстрат свідомого – на низькочастотні (рефлексія, шизотимність, холодноемоційні реакції), коли шизотивний тип людини орієнтується на потенційно-можливий аспект реальності, а циклотимний – актуально-дійсний.

Слід зазначити, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення й освоєння світу є емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світобаченням, що формує багатозначний лінгвістичний і мотиваційно-смісловий контексти віддзеркалення дійсності, "пробуджує" такі форми суспільної свідомості, як мистецтво і релігія. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, що формує однозначний лінгвістичний і мотиваційно-смісловий контексти віддзеркалення навколишнього світу і що актуалізує науку і філософію.

Потрібно відзначити, що в онто- і філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільший вираз якої досягається в зрілому віці. Потім півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли літня людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою і безпосередністю сприйняття світу (що є, певною мірою, акмеологічним ідеалом). Можна сказати, що розвиток людини проходить від правопівкульового аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують як єдине ціле в основному за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, а від нього – до функціонального стану півкульового синтезу. Якщо брати до уваги, що права півкуля функціонує в теперішньому часі зі спрямованістю у минуле, а ліва – в теперішньому часі зі спрямованістю у майбутнє, то можна стверджувати, що розвиток людини природним чином йде від минулого до майбутнього, а від нього – до синтезу минулого і майбутнього, коли просторово-часова дихотомія буття нівелюється і людина звільняється від "прокляття Кроноса", яке споконвічно пригнічує її. Тут актуальна і потенційна реальності інтегруються, а буття людини і форми освоєння світу помітно збагачуються. Людина ж постає як духовна істота, яка, за біблійським виразом, сповнена віри і "невидиме сприймає як видиме і дійсне".

Розглянута еволюційна парадигма універсальна, оскільки вона відображає загальне правило руху як форми буття матерії, що реалізується як процес зміни станів дискретності і континуальності в розвитку тих або інших предметів і явищ. Так, досліджуючи поведінку, можна визначити, що вона є діалектичним процесом взаємного перебігу диференціації й інтеграції, що веде до певного рівня "метаінтеграції". Якщо брати до уваги, що права півкуля функціонує в інтеграційному, а ліва – диференціальному контексті психофізіологічних процесів, то ідея взаємного обертання станів диференціації і інтеграції одержує певну конкретизацію.

У стані функціональної активності правої півкулі, яка притаманна релігійно-міфологічному світосприйняттю, людина емпатійно сполучається зі своїм оточенням, що сприймається цілісно, багатозначно, метафорично; тут виявляється релігійний феномен довіри, здатності відображати світ некритично, виходячи зі свого досвіду. Створюються підстави для прояву емпіричного мислення. У стані функціональної активності лівої півкулі дійсність віддзеркалюється дискретно-множинним, аналітико-однозначним чином, а людина постає як відносно ізольована від зовнішнього світу, ситуативно-рольова особа, котра усвідомлює довільність, відносність, ілюзорність, "театральність" всього, що відбувається. Тут постають питання про свободу та волю, яка актуалізується у ситуації вибору саме за умов дискретно-множинної лівопівкульової реальності, котра створює передумови для поширення теоретичного мислення, для розвитку аналітико-скептичної рефлексії.

Таким чином, можна дійти висновку, що розвиток людини відбувається від чуттєвої до раціональної, а від неї – до медитативної форми осягнення і освоєння світу. У цьому контексті стають зрозумілими цілі освіти і способи їх досягнення. Перш за все важливо усвідомити, що стан півкульової гармонії передбачає достатній рівень розвитку обох півкуль мозку людини. Зазначимо, що сьогодні школа більшою мірою спирається на розвиток аналітично-дискурсивного лівопівкульового мислення і світобачення, хоч і визнається факт деякої недооцінки значущості емоційно-образних механізмів у процесі навчання, а експерименти переконують, що активізація правопівкульових функцій забезпечує відповідний значний стимул для розвитку лівопівкульового аспекту психічної діяльності.

Відтак, значущим є визнання і розвиток нової парадигми освіти, яка б забезпечила структурну і процесуальну єдність чуттєво-емпіричної і абстрактно-теоретичної сфер, тенденцій становлення особистості. У процесі такого розвитку особливу увагу слід приділяти актуалізації саме правопівкульовому аспекту людини. Принцип безперервності психічної діяльності передбачає єдність півкульових стратегій обробки інформації як в плані синхронічного, так і діахронічного аналізу еволюції людини. Тому, правопівкульовий "базовий" аспект психіки (права півкуля генетично передусе лівій), розвиток наочно-образного мислення, здатності до емпіричних узагальнень у дитини, як писав О.К. Тихомиров, мають фундаментальне значення в житті дорослої людини і не є тимчасовим етапом, який необхідно пройти щонайшвидше, щоб "замінити" його вербальним логічним мисленням. Наголосимо, що цей тип мислення "вирастає" з багатозначного метафоричного правопівкульового освоєння дійсності. При цьому, як свідчить нова інтегративна парадигма освіти, що базується на концепції функціональної асиметрії півкуль, метою розвитку людини є досягнення синтезу право- і лівопівкульових аспектів психіки (типів мислення), коли такі полярні категорії, які впливають з функціональної природи півкуль, як образ і ідея, предмет і знак,

відчуття і думка, єдине і множинне "зливаються". Унаслідок такого процесу формується основа для інтуїтивно-медитативного, евристичного, розуміючого віддзеркалення дійсності. У цьому процесі конкретне й абстрактне, експресивне і логічне, зливаються воедино, породжуючи феномен автентичного, істинного і в той же час парадоксального буття, а людина постає як гармонійна, духовна, творча істота.

Зазначене вище дозволяє дійти висновку про необхідність докорінної зміни виховної парадигми, оскільки чуттєво-сугестивний (правопівкульовий) досвід, який людина набуває у дитинстві, і який вона сприймає принципово некритично, в подальшому житті трансформується у сферу лівопівкульових процесів разом із розвитком лівопівкульового, критичного світосприйняття, де будь-яка позитивна психологічна установка (її А.С. Прангішвілі трактує як модус цілісного суб'єкта (особистості) в кожний конкретний момент його діяльності – модус, який являє собою вищий рівень організації "людських сутнісних сил", як урівноваження відносин між індивідом і середовищем), що сформувалася у дитинстві, перетворюється на негативну (це пояснюється тим, що ліва півкуля, на відміну від правої, сприймає світ принципово критично-вольовим способом, коли будь-який раціонально-логічний аналіз потребує використання рефлексії, контрастного мислення). Як пише Е. Берн, коли дитині постійно навіюють щось, коли їй постійно наголошують на певних аспектах дій або поведінки ("не роби цього"), вона, врешті-решт, буде намагатися зробити саме це. Таким чином, негативні (заборонні) психологічні установки, вироблені у дитинстві, мають тенденцію трансформуватися в дорослої людини у свою протилежність, антиустановку разом із розвитком лівопівкульового мислення. Цей процес прямо залежить від міри функціональної "диспропорції" півкуль мозку, що зумовлює протиріччя між свідомим та неусвідомленим (тобто ліво- та право-півкульовими аспектами психіки). Тому виховна мета освіти полягає у поєднанні свідомого та неусвідомленого, у створенні цілісних, "парадоксальних" установок, здатних інтегрувати психологічні позитивні та негативні установки (а також позитивні та негативні нахили людини, взаємодія між якими може вважатися джерелом продуктивного розвитку особистості) у дещо цілісне, в межах чого позитивні та негативні моменти існування людини сприймаються як рівноцінні елементи досвіду (Е. Фромм). Як пише Я.Л. Обухов, у випадку, якщо в дитини не формується амбівалентне ставлення до об'єкта, і всі об'єкти здаються йому або тільки гарними, або тільки поганими без ніякого плавного переходу і якщо таке сприйняття навколишнього світу закріплюється, то все це слугує передумовою для подальшого розвитку у напрямку шизоїдного типу, що характеризується атомарно-дискретним, агресивним сприйняттям світу. Суттєво, що саме амбівалентність як "баланс протилежностей" (П. Вайнцвайг) є живильним підґрунтям для розвитку творчої особистості (як довели психологічні дослідження, творчі особистості є парадоксальними істотами, що характеризуються амбівалентними, взаємовиключними психологічними і поведінковими особливостями – Г. Айзенк, Л.Я. Дорфман).

При цьому важливим є те, що онто- та філогенетична динаміка півкуль виявляє рух від підсвідомого (правопівкульового) до свідомого (лівопівкульового), а від нього – до їх синтезу та виходу до надсвідомого (К.К. Станіславський, В.П.Симонов).

ВИСНОВКИ.

1. "Системотвірним чинником у дослідженні феномена обдарованості ... (вона є складним інтегральним утворенням, в якому взаємопов'язані мотиваційні, пізнавальні, емоційні, вольові, психофізіологічні й інші сфери психіки і яку можна розуміти як індивідуальну потенційну своєрідність спадкових (задатки), соціальних (сприятливе соціальне середовище) та особистісних (позитивна Я-концепція, наявність відповідних вольових якостей, спрямованості, наполегливості тощо) передумов для розвитку здібностей особистості до рівня вище за умовно "середній", завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності) ... виступає особистість як сукупність особистісних якостей, що має ієрархічну побудову і включає ряд підсистем, системний аналіз яких дозволяє описати її як організовану цілісність..." (О.Є. Антонова).

2. Самотрансценденція особистості виявляє важливу сферу реалізації її обдарованості, яка кристалізується як суспільний феномен у контексті форм суспільної свідомості – релігії, філософії, мистецтва та ін., які постають певними напрямками суспільної теорії і практики з пошуку символів трансцендентного та форм його збереження. При цьому особистість як трансцендентна сутність у вищій формі цього трансцендентного модусу як процесу переборення принципу причини-наслідку та подолання границь буття виявляє актуальність Абсолюту, що постає принципово вільною від буття сутністю. Тут обдарованість одягається "у шати" Абсолютного та постає сакральним феноменом зі всіма освітніми та суспільними наслідками.

3. Самодетермінація особистості, що на рівні психологічних механізмів особистісної актуалізації виявляє феномен внутрішньої мотивації та творчості як її умови, постає головною формою як практичної реалізації обдарованості, так і засобом її реконструкції (формування).

4. Особливості розвитку особистості виявляють таку мету її розвитку, як надсвідомість (функціональний синтез півкуль головного мозку людини), творчість як парадоксальність, амбівалентність, відкритість невизначеності, творчі (парадоксальні) психологічні установки. Відтак, обдарованість як потенційна сутність виявляє головний механізм своєї актуалізації (формування), який полягає у створенні умов для півкульової функціональної синхронізації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вознюк О.В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: Монографія / О.В. Вознюк, О.А.Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 684 с.
2. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / И.Кант. – СПб. : Наука, 1999. – 471 с.
3. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Вид-во ТОВ "КМН", 2006. – 240 с.
4. Психология личности : хрестоматия : [учеб. пособие]. – М.: БАХРАХ-М, 2008. – Т.1. [Зарубежная психология] / ред.-сост. и предисл. Д.Я.Райгородский]. – 509 с.; Т.2: [Отечественная психология] / [ред.-сост. Д.Я. Райгородский; предисл. Г.В. Аكوпова]. – 543 с.
5. Рибалка В.В. Теорія особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник / В.В. Рибалка. – Одеса: Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
6. Хьелл Л. Теории, личности (Основные-положения, исследования и применения) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
7. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учебное пособие / И.З. Цехмистро. – Сумы: Изд. "Университетская книга", 2002. – 364 с.
8. Югай Г.А. Философские проблемы теоретической биологии / Г.А. Югай. – М.: Мысль, 1976. – 247 с.